

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING ASARLARIDA BOSHQARUVCHANLIK FAOLIYATINING IJTIMOY- PSIXOLOGIK FAOLIYATINI YORITISH.

Allaberganova Asal Umrbek qizi

Asalallaberganova0705@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolani yozishimdan maqsad ,o'rta osiyo olimlari balki sharq olimlarining asarlarida boshqaruvchanlik hamda pisixologik faoliyatini yoritishdan iborat bo'lib hisoblanadi

Kirish so'zlar: XIIasrda O'rta Osiyoni mo'g'ullar bosib oladi, Abu Nosir Muhammad Ibn Tarxan (Al Farobiy)-870-950 yillarda Farob shahrida tug'ilgan, Aristotel, Platonning qarashlari, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Jaloliddin Rumiy, Alisher Navoiy, "Falsafani o'rganishdan oldin nimani bilish kerakligi to'g'risida"gi risolasida shunday deydi.

O'rta Osiyoda ilm-fan ma'rifatning rivojlanishi, bu hududdagi ilmiy dunyoqarashlar bilan belgilanadi. Bizning davrimizgacha arab istilosigacha bo'lgan davrdagi ilm-fan va madaniyat taraqqiyoti haqidagi ma'lumotlar saqlanib qolmagan. Chunki arab xalifaligining O'rta Osiyoga Islom dinining yoyilishi va buning oqibatida O'rta Osiyoda bu diniy qarashlariga qarama-qarshi bo'lgan yozma adabiyotlarning hammasi mutlaqo yo'q qilib yuborilgan. Bundan tashqari O'rta Osiyodagi o'zaro feodal urushlar ham ilm-fan va madaniyatning taraqqiyotiga salbiy ta'sir etgan. XII asrda O'rta Osiyoni mo'g'ullar bosib oladi va o'rta asrlarda yaratilgan fan va madaniyat sohasidagi ilmiy adabiyotlarning to'plangan qismi shu

O'rta asrlarda O'rta Osiyoda qator-qator olimlar, mutafakkirlar yashab ijod etgan. Bu asarlarni faqat O'rta Osiyo kitobxonlari o'qib qolmasdan, balki butun jahondagi taraqqiyparvar mutafakkirlar ham o'quv risola sifatida foydalanilgan , ana shunday olimlardan biri Abu Nosir Muhammad Ibn Tarxan (Al Farobiy)-870-950 yillarda Farob

shahrida tug'ilgan. Farobiy Aristotel va Platonning ishlarini O'rta Osiyoda keng ommalashtirgan, shuning uchun g'arbda ikkinchi muallim degan nom olgan O'rta asrlarda O'rta Osiyoda qator-qator olimlar, mutafakkirlar yashab ijod etgan. Ular faqat dinga talluqli fanlardangina rivojlanib qolmasdan, ilm-fanning shunday sohalari: riyoziyot, falsafa, astronomiya, meditsina, pedagogika, anatomiya, etika-estetika, psixologiya va hakazo fanlar bo'yicha butun jahon tan oladigan darajada ilmiy asarlar yaratgan. Bu asarlarni faqat O'rta Osiyo kitobxonlari o'qib qolmasdan, balki butun jahondagi taraqqiyparvar mutafakkirlar ham o'quv risolasi sifatida foydalangan, ana shunday olimlardan biri Abu Nosir Muhammad Ibn Tarxan (Al Farobiy)-870-950 yillarda Farob shahrida tug'ilgan. Farobiy Aristotel va Platonning ishlarini O'rta Osiyoda keng ommalashtirgan, shuning uchun g'arbda ikkinchi muallim degan nom olgan. O'tmishda ajdodlarimiz insoniyatning psixologik qonuniyatlarini muayyan ilmiy yo'nalish sifatida o'rganmagan bo'lsalarda, biroq allomalarning asarlari, qo'lyozmalarida mazkur holatlarning yoritilishi, tahlili kuzatiladi. Biz sharq mutafakkirlarining psixologik qarashlari bilan tanishar ekanmiz, inson va hayvonlar psixik hayotini o'rganishga bo'lgan intilishi kishilar hayotining har xil tarixiy bosqichlarida ularning qanday nazariy va amaliy bilan taqozo qilganligini ba'zi qonuniyatlar qanday kashf etilganligini bilib olamiz. Ta'kidlash lozimki, allomalarning shaxs ma'naviy-ruhiy kamoloti borasidagi qimmatli fikrlari hozirgi kungacha o'z o'rni va ahamiyatiga egadir. Jumladan, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Jaloliddin Rumiy, Alisher Navoiy, kabi mutafakkirlarning pedagogik-psixologik qarashlari bugungi kunda fan taraqqiyotining metodologik asosi bo'lib xizmat qilmoqda. Xulq-odob haqidagi hadislarda eng ezgu insoniy xislatlar ulug'lanib, gunoh sifatidagi illatlar qoralanadi. Hadislarda insoniy xislatlardan ezgulik, iffat, sabr-qanoat, shukronalik kabi axloqiy xislatlar ulug'lansa, isrofgarchilik, ta'magirlik, ochko'zlik, nafsu-havoga, shahvoniy hissiyotlarga berilish, baxillik, johillik kabi illatlar, yomon xatti-harakatlar "gunoh" sifatida qoralansa, inson farovonligi, jamiyat ravnaqi uchun qilinadigan yaxshi ezgu xatti-harakatlar, faoliyat "savob" tarzida olqishlanadi. Abu Nasr Farobiy inson kamolotga

yolg'iz o'zi erisha olmaydi. U boshqalar bilan aloqada bo'lish, ularning ko'maklashuvi yoki munosabatlariga muhtoj bo'ladi, deb hisoblaydi. Bunga Farobiy ta'lim-tarbiyani to'g'ri yo'lga qo'yish orqali erishish mumkin, deydi. Chunki maqsadga muvofiq amalga oshirilgan ta'lim-tarbiya insonni ham aqliy, ham axloqiy jihatdan kamolga yetkazadi, xususan, inson tabiat va jamiyat qonun-qoidalarini to'g'ri bilib oladi va hayotda to'g'ri yo'l tutadi, boshqalar bilan to'g'ri munosabatda bo'ladi, jamiyat tartib-qoidalariga rioya qiladi. Farobiy nazariy bilimlarni egallashga kirishgan har bir kishi xulq-odobda ham qay darajada pok bo'lishi kerakligini "Falsafani o'rganishdan oldin nimani bilish kerakligi to'g'risida"gi risolasida shunday ta'riflaydi: "Falsafani o'rganishdan avval o'zingizni hirs-havaslardan shunday tozalashingiz lozimki, sizda maishiy va shahvoniyat kabi noto'g'ri tuyg'ularga emas, balki kamolotga bo'lgan hirs-havas qolsin. Bunga xulq-axloqni faqat so'zdagina emas, balki haqiqatda tozalash orqali erishish mumkin. Shundan so'ng xato va adashishdan saqlovchi, haqiqat yo'lini tushunib olishga boshlovchi (notiq-so'zlovchi, fikrlash ma'nosida) nafsini, jonini, ruhini tozalash zarur". Abu Rayhon Beruniy ilmi, ma'lumotli kishi bo'lishning o'zini odob-axloq va nafosat bilan bog'laydi. Uning dunyoqarashida axloq masalasi insonning eng asosiy sifatleri sifatida mujassamlashgan. Beruniyning fikricha, aqliy qobiliyatlar odamlarning kundalik ehtiyojlari asosida vujudga kelsa, axloqiy masalalar tarixiy taraqqiyot, odamlarning o'zaro munosabatlari bilan chambarchas bog'liq holda paydo bo'ladi va rivojlanib boradi. Beruniy so'zlari bilan aytganda, inson yerdagi bunyodkor va yaratuvchi kuchdir. Shuningdek, u insonning ijobiy va salbiy tomonlarini birma-bir ta'rif etadi. Masalan, olim insondagi yaxshilik, rostgo'ylik, oliyanoblik, muruvvat, mehr-shafqat, do'stlik va jamoatchilik kabi fazilatlarni ulug'laydi. Shu fazilatlarni o'zida mujassamlashtirgan har bir inson har narsaga qodirligini, o'z eli va yurti uchun beqiyos naf keltirishi mumkinligini alohida ta'kidlaydi, bu hozir ham ta'lim-tarbiya sohasida yetakchi o'rinni egallaydi. Yolg'onchilik, yomonlik, raqobatlashish, g'animlik, ichqoralik, qo'pollik, o'g'rilik, tuhmatchilik, ikkiyuzlamachilik, o'ziga bino qo'yish, xushomadgo'ylik, chaqimchilik illat sifatida qoralanadi. Beruniy g'azab, ta'ma balosidan qutila olmagan

kishilarni inson degan pok nomga sazovor emas, deb ta'lim bergan. Yuqorida lazzat va alam kabi tushunchalarning mazmunini bayon etar ekan, alloma alam, ta'ma, o'ch olish singari salbiy tushunchalarni yaxshilik tushunchasiga mutlaqo yot deb hisoblaydi. Beruniy axloqsiz odamlarni qayta tarbiyalash orqali odobli, yaxshi kishilar safiga qo'shishi, axloqsiz yomon odamlar birinchi navbatda nafsoniy hirs-havasdan o'zini tozalashi, axloqiy kitoblarda zikr qilingan barcha yaxshiliklarni o'rganishi hamda yaxshilar bilan yaqin munosabatda bo'lishi, yaxshilarga taqlid qilib yashash orqali odam o'zini-o'zi qayta tarbiyalashi mumkinligini isbotlashga uringan. Yaxshi kishilarga ergashish bu faqat bolalargina emas, balki barcha jamiyat a'zolariga ham xos xususiyat ekanligini o'sha zamonda aytilgan bo'lsada, ular hozirgi zamon pedagogik-psixologiyasining ham asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Yaxshi xulqqa intilgan, namunaga taqlid qilgan o'quvchi eng avvalo o'z imkoniyatlarini tushuna boradi, jamoadagi o'rnini to'g'ri belgilaydi. Inson ongli va tabiatning eng oliy mavjudoti bo'lgani uchun ham namunadan o'rnak oladi. Irodasizlik o'zini-o'zi qo'lga ololmaslik insonga xos xususiyat emas deb ko'rsatgan edi, Beruniy. Jaloliddin Rumiy ham "Ma'naviy masnaviy"sida inson xulq-atvoridagi salbiy xususiyatlar borasida o'z qarashlarini bildiradi. U adovat, badjahillik, hasadgo'ylik, aybjo'ylik, g'araz, qahr-g'azabni qattiq qoralaydi va insonning eng qabih illatlari sifatida tavsiflaydi. Uning ta'kidlashicha, "hasad nafsga bog'liq sifat bo'lib, kishi o'zidagi nuqsonni va begonaning kamolotini anglab yetgach, kin-advovat va badjahillikdan bedavo ruhiy dardga giriftor bo'ladi. Hasadchi hamisha o'z qurbonini muayyan sifatdan mahrum bo'lishini orzu qilib yashaydi. Bu dard uni hamisha ta'qib aylaydi. Hasadchi ranj ichida o'z o'tiga qovriladi. Hasad murakkab sifatdir. Uning natijasi xavfli va g'oyatda og'ir. O'z nuqsonini anglagan kishi avvalo o'z kamoloti yo'lida harakat qilmog'i o'rniga fazilat sohibining mahrumiyatini, xaloqatini istaydi. Xuddi shuning o'zi nafsning zaifligini, darmondaligini isbotlaydi... Hasad mashaqqatli dovon. Undan kamdan-kam odamgina o'ta oladi. Alloma "Ayb qidirmoq va ta'na qilmoq insonning eng qabih illatlaridandir"- deydi. Bu ko'ngilsiz hol bir odamning o'zi nopisand bilgan kishiga nisbatan advovati mahsuli hisoblanadi.

Kimki pok insonlar va Xudoning mardlariga ta'na qilsa o'z botini yuzidagi pardani olib tashlagan bo'ladi. O'zining bad niyatini oshkor aytaydi. Badnom va rasvo bo'ladi. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Jaloliddin Rumiy o'zining "Ma'naviy masnaviy"ida insoniyatning agressivlikka moyilligi, agressiv reaksiyalar, agressiv xulq-atvor shakllari xususida qarashlarini bayon etadi. Alisher Navoiy "Mahbub ul-qulub" asarida insoniy fazilatlar va ezguliklarni madh etib, targ'ibu-tashviq etish bilan cheklanmay, ayni zamonda odamlardagi yomon, xunuk, insoniylikka xilof xislatlarni, insonlar uchun, jamiyat uchun zararli, sharaflari inson sha'niga yarashiqsiz xulq-atvor va sifatlarni tanqid qiladi. Achchiq so'zlik, nodonlik, yomon qiliqlilik, yolg'onchilik kabi illatlarga berilgan kishilarni qoralaydi. Navoiy ana shu yomon, yaramas xislatlardan, illatlardan odamlarni xoli ko'rishni istaydi. Karamli, muruvvatli, sadoqatli, yumshoq ko'ngilli, shirinsuhan, muloyim bo'lish kabi bir talay fazilatlarini Navoiy ko'klarga ko'tarib madh etadi. "Achchiq tillik" eng yomon xususiyatlardan biri ekanligi haqida Alisher Navoiy shunday yozadi: "Achchiq til zaharli nayzadek sanchiladi. Ko'ngilda til nayzasining jarohati bitmas, unga hech narsa malham bo'la olmaydi". Uning bu fikrida verbal agressiya, ya'ni salbiy his-tuyg'ularni og'zaki tarzda ifodalash shakli o'z aksini topganligini ko'rishimiz mumkindir. Navoiy kishilarni ochiq chehrali bo'lishga da'vat etadi va deydiki, bunday kishilarning "ochiq yuzidan xaloyiqqa xursandlik va shirin so'zidan ulusg'a shodlik yetishadi". Alisher Navoiy inson xulq-atvoridagi salbiy jihatlarni quyidagicha ifodalaydi "Yaxshilikka mukofotni qo'pollik, odob bilan qilingan xushmuomala evaziga kekkayish, takabburlig'dan o'zgacha munosabatni ko'rmaymiz. Birovga bir xizmat qilsang, undan o'n zarb yeyishga tayyor turmoq kerak, kimgaki bir tavoze' ko'rsatsang, ming qo'pollik va dilsiyohlikka xozir bo'lib turmog'ing lozim. Har qanday xizmatkorlik qilib, uning evaziga jabr-jafo ko'rganing holda, sendan yana xizmat kutadilar. Har qancha vafodorlik ko'rsatib, ko'z oldida ranj-mashaqqat tortsang, yana qulluq ta'ma qiladilar. Do'st sifatida joningni bermasang, joningga dushmanlik qiladilar, ularning ko'ngli uchun nohaq qon to'kishga rozi bo'lmasang, qoningning to'qilishiga guvohlik beradilar. Doim istagan ishlarini o'z vaqtida qilsang-u, ammo bir gal kechiksang, so'kib haqoratlaydilar". Alisher

Navoiy “Mahbub ul-qulub” asarida yaxshi fazilatlar va yomon xislatlar borasida fikr bildirar ekan, axloqsizlik sifatida e’tirof etiluvchi agressiv xulq-atvor xususida ham to’xtalib o’tib, bu xulq-atvor shaklini hayotiy misollar orqali tushuntirishga harakat qiladi. Bundan tashqari, Abu Ali Ibn Sino axloqlikning asosini yaxshilik va yomonlik kabi ikki tushuncha bilan ta’riflaydi. Ibn Sino inson kamolotining muhim axloqiy jihatlarini ham tahlil etadi va har biriga ta’rif beradi. Masalan, adolatni ruhiy lazzatning bosh mezoni sanaydi. Inson qanoat, jasurlik, donolik bilan adolatga ega bo’ladi, yomon illatlardan o’zini tiyib, yaxshilikni mustahkamlaydi, haqiqiy ruhiy lazzat oladi, deydi olim. Insondagi ijobiy axloqiy xislatlarga saxiylik, chidamlilik, kamtarlik, sevgi-muhabbat, mo’tadillik, aqllilik, ehtiyotkorlik, qat’iyatlilik, sadoqat, intilish, uyatchanlik, ijrochilik va boshqalarni kiritadi. Inson hissiy va ma’naviy talablarni ajratib olish imkoniyatiga ega ekan, bu imkoniyat asta-syokin inson fe’l-atvoriga xos xislatga aylana boradi. Ibn Sino insonning shakllanishida uning atrofini o’rab olgan tashqi muhit, odamlar alohida muhim rol o’ynaydi, ana shu tashqi muhit va odamlar insonning atrof-dunyoni bilishgagina emas, balki uning xulqida yaxshi yoki yomon jihatlarining tarkib topishiga ham ta’sir etadi. Shuning uchun ham bolalarni tarbiyalashda ehtiyotkor bo’lish kerakligini, bola yomon odatlarga o’rganmasligi uchun, uni yomon odatlardan, yomon muhitdan uzoqroq saqlash zarurligini uqtiradi. Ibn Sinoning tarbiyalash masalalariga keng o’rin berilgan. Chunki inson avvalo oilada kamolga yetadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yusubov D.A. Saitxodjayev X.B. Mavlyanov A.A. Falsafa. –T., “O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi”, 2012. –B.64.
2. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri (Mas’ul muharrir: M.Xayrullayev, M.Jakbarov). – T., “Yangi asr avlodi”, 2015. –B.288.
3. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar II. (Mas’ul muharrirlar: G‘.Jalolov, A.Irisov)–T., “Fan”, 1965. –B.77-78.
4. Xayrullayev M. O‘zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan. –T., “O‘zbekiston”, 1995. –B.59.
5. Ibn Sino. Falsafiy qissalar (Irisov A.). –T., “Badiiy adabiyot nashriyoti”, 1963. –B.15
6. Nizomulmuluk. Siyosatnoma (“Siyar ul-muluk”) (Mas’ul muharrir: Sharif Xolmurod). –T., “Yangi asr avlodi”, 2015. –B.21.